

LAİKLİK: DİN - DEVLET AYRILIĞI, FRANSIZ – AMERİKAN - TÜRK MODELİ

(“Onur Karahanoğulları, ABD ve Fransa'da Laiklik, Din Kamu Hizmetlerinin Kaldırılması, Turhan, 2023” adlı kitaptan aktarılmıştır.)

23.10.2025

ONUR KARAHANOĞULLARI

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, laik bir devlettir; din kurallarını yasaya dönüştürmemekte, yasalarla dinsel kurallar koymamakta, kamu gücünü dinin yaptırımı olarak kullanmamaktadır. Öte yandan kamuya açık dinsel ibadet alanları devletçe kamu hizmeti olarak örgütlenmekte ve sunulmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti din kamu hizmetleri üreten laik bir devlettir. Türk laikliğini inceleyenler için bu özellik, açıklanması gereken bir çelişkidir. Laik devlette din kamu hizmetlerinin varlığının yarattığı çelişki İslam Dininin siyasal – özel ayrımı yapmaksızın tüm toplumsal yaşamı düzenleme özelliği ve her biri sonsuz kurtuluşa giden doğru yolu temsil ettiği kabul edilen çok sayıda tarikatın varlığının yarattığı çatışma riskine karşı bir çaredir ve günümüzde bu özelliğini yitirmiş olsa da uzunca bir süre toplumsal laikleşmenin aracı olmasıyla açıklanmaya çalışılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin din kamu hizmetleri veren laik bir devlet olması, toplumsal yaşamda ve siyasal alanda dinin daha etkili olmasını ya da din kurallarının uygulanmasını isteyenlerce eleştirilmektedir. Türkiye Cumhuriyetinin otoriter Fransız laiklik modelini benimsemiş ve dini devletin denetimine almış olduğu ileri sürülerek Fransız laiklik modelinin terk edilmesi, Amerikan laiklik modeline ya da kopuşu daha iyi belirlemek için seçilen terimle sekülerizme geçilmesi önerilmektedir. Türkiye’nin Fransız laikliğinden ABD sekülerizmine geçmesi önerilirken Amerikan modelinde din kamu hizmetlerinin sona erdirilmesi gerekliliğinden ise hiç söz edilmemektedir.

Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) din – devlet ilişkilerini düzenleyen rejim, din ile devletin kesin ayrılığıdır. Devlet ile din arasına Ayrılık Duvarı örülmüştür.

ABD’deki laiklik rejimi anlatılırken din – devlet ayrılığı yerine “devlet – kilise” ayrılığı kalıbı da kullanılmaktadır. Anayasal rejimin kurulduğu dönemde din büyük çoğunlukla kiliselerde örgütlenmiş ve Hristiyanlığın çeşitli mezheplerinden oluştuğundan kilise ile din hemen hemen eşanlamlı olmuştur. Günümüz Amerikan toplumunda ise Hristiyanlık dışındaki dinler de yerleşik duruma gelmiştir. Bu nedenle din – devlet ilişkilerinin rejimini anlatmak üzere *devlet – kilise ayrılığı* kalıbıyla birlikte, dinsel çeşitliliği kavramak üzere *din – devlet ayrılığı* kalıbı da kullanılmaktadır.

Devlet – kilise ayrılığı rejimi Fransa’dan önce ABD’de kurulmuştur. Fransız toplumunun laikleşme düzeyi ABD toplumundan daha ileri olmakla birlikte, ABD devlet – kilise ayrılığı rejimini geliştiren ilk ülkedir ve bunu da sert biçimde sürdürmektedir.

Fransa’da devlet – din ilişkilerinin düzenleme biçimi, din kamu hizmeti aşamasından geçtikten yüzyıl sonra toplumsal ilişkilerin laikleşmesiyle 1905 yılında devlet – kilise ayrılığına varmışken, ABD’de toplumsal yaşamın laikleşme düzeyinin geriliği, dinlerin ve mezheplerin yol açtığı çatışmalar ve çatışmaların sürme tehlikesi nedeniyle ayrılık rejimi, devletin kuruluşu aşamasında oluşturulmuştur.

Dinsel çatışmaların varlığı ve dini devletten ayırarak bunları engelleme arayışı ayrılık rejiminin varlık nedenidir.

I. Türk Öğretisinin ABD – Fransız Karşıtlaması

Laiklik, devlet ile din ilişkisinde bir düzendir, bir ideoloji değildir. Bir ideolojinin laik (yercil) nitelikte olması din – devlet ilişkisinin düzeneği ile doğrudan bağlantılı değildir. Laiklik, devletin kuruluşunda, işleyişinde, iktidarını uygulayışında örneğin, kamu düzenini sağlayışında, davaları çözmesinde, yasa çıkarmasında din kurallarının belirleyici olmamasını sağlayacak düzeneği anlatır. Bu düzenek ABD’de de, Fransa’da da din ile devlet ayrılığı ilkesiyle kurulmuştur. Fransa laikliği, Devlet – Kilise Ayrılığı ile simgeleştirilir, ABD laikliği ise Devlet – Din Ayrılık Duvarı ile. İki ülkede de kurumsal ayrılık sözkonusudur. Bununla birlikte toplumsal ilişkilerin laikleşme derecesi iki ülkede farklıdır. ABD’de dinsel kuralların toplumsal yaşamda tarikatlar, mezhepler ve yeni dinsel yorumlarının toplumsal ve daha önemlisi iktisadi örgütlenmeleriyle etkin olması, devlet ile din arasındaki ilişkiden kaynaklanmaz, tersine toplumsal dinselleşmenin yaratabileceği gerilim din – devlet ayrılığı, Duvar Laikliği ile dengelenir, dizginlenir.

ABD – Fransa karşıtlığı, toplumların laikleşme düzeyi için kurulabilir, devlet ile din ilişkisinin düzeneği ise, iki ülkede de ayrılık ilkesine dayanır, yaklaşık olarak benzerdir.

Laiklikte ABD - Fransa karşıtlığı kurulduğunda, ABD’deki düzenek eksik ya da hatalı aktarılmakta, Fransa’daki laiklik düzeniğinin bir önceki aşamasını oluşturan ve yüzyıl süren *Konkordato* dönemi ya görmezden gelinmekte ya da buna ilişkin yeterli bilgi verilmemektedir. Türk laikliğinin Fransa’dan alındığı hep yinelenmekte, ancak Fransız laikliğinin hangi aşamasının model alındığı belirlenmemektedir.

Fransa laikleşme derecesi yüksek bir toplumken, ABD’de din toplumsal ilişkilerde daha çok belirleyicidir. Bununla birlikte iki ülkede de devlet ile din ilişkisi ayrılık ilkesine göre düzenlenmektedir.

Türk toplumunda da dinsel kuralların daha çok belirleyici olması istenildiğinde, Fransız laikleşmesi ve laikliğinin karşısına ABD konulmakta, Amerikan toplumundaki dinsel etki, sanki laiklik modelinden kaynaklanıyormuş gibi ABD laiklik modeli önerilmektedir. Eşanlımlı olsalar da Fransız laikliğinin karşısına Amerikan sekülerizmi konulmaktadır. Bu yaklaşım özellikle, resmi kurumlarda kamu hizmeti görevlilerinin ve kamu hizmetinden yararlananların dini giyim ile yer alabilmesini siyasal program ve mücadelesinin temeli yapanlar¹ için temel çözümleme şablonunu oluşturmaktadır.

Bu yaklaşımının iki temel sorunu bulunmaktadır. İlki, Fransız laikliği modellemesinde tarih hatası yapmasıdır. Türk laikliği, Fransızların Devlet ile Kilisenin (örgütlü dinin) ayrılığının kabul edildiği 1905 laikliğini değil, 1801 tarihli tanınmış dinler ve din kamu hizmeti örgütlenmesine dayanan Konkordato laikliğini model almıştır. Fransız dönemlendirilmesinin görmezden gelinmesinden kaynaklanan bu hata “III. Cumhuriyet’te Din Kamu Hizmetinin Kaldırılması, Laiklik”² yazımızda saptanmış, Konkordato Laikliği ile Ayrılık Laikliği ayrıntılı biçimde anlatılmış, Türk laiklik modeli, özgün biçimde, Diyanet laikliği olarak adlandırılmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunda örnek alınan 1905 Devlet – Kilise ayrılığı modeli değil, Fransız III. Cumhuriyetinde 1880’den sonra gerçekleştirilen toplumsal ilişkileri laikleştiren yasal ve yönetsel düzenlemelerdir.

¹ Dinselleşmenin yanında Devletin küçültülmesi, bürokratik elitin dağıtılması, merkez-çevrenin yeniden kurulması vb. kavramlarla anlatılan sanai, iktisadi, ticari ya da klasik kamu hizmeti üreten kamu ekonomisinin piyasa lehine tasfiye edilmesi de Kemalist dönemin kapatılmasının ikinci temel programıdır.

² Onur Karahanoğulları, “III. Cumhuriyet’te Din Kamu Hizmetinin Kaldırılması, Laiklik”, *AÜSBFD*, c.72, sy.4, 2017, s. 849 - 913

Fransız – Amerikan Laikliği ilişkisi

Fransız laikliğinin (*laïcité*) Amerikan anlayışına göre daha radikal olduğu genellikle savunulur. Bununla birlikte 1789 Devriminden sonra din – devlet ilişkilerinde yaşananlar tekdüze değildir. Devrim ertesinde Katoliklik resmi devlet dini olmaktan çıkarılmış, ancak 1801’den sonra Fransa’nın tanınmış egemen dini statüsünü yeniden kazanmıştır. 19. yüzyılda, Dreyfus olayında alınan siyasal konumlarda görüleceği üzere, Katolikler ile laikler arasında süregiden bir kültürel savaş yaşanmıştır. Fransız Laikliği, III. Cumhuriyet’in 1905 tarihli Devlet ile Kilise Ayrılığı Yasası ile son biçimini almış ve yasal yapıya kök salmıştır. 1905 Ayrılık Yasası, ABD Anayasasının Ek 1. maddesi ile paralellik taşımaktadır. Tek farkı, yasa çıkmadan önce devletin sunduğu din hizmetlerinde kullanılan binaların mülkiyetinin, kullanımı dinsel derneklere devredilecek olsa da, devlette kalması nedeniyle devlete bunlara ilişkin yönetsel yetkiler tanınmış olmasıdır.³

Devlet – Kilise ilişkilerinin Amerikan biçimi de, Fransız biçimi de dinsel vicdan özgürlüğünü sağlamaktan devleti sorumlu tutmaktadır.⁴ Hukuksal düzende temel benzerlikler dışında siyasal kültürel farklar bulunmaktadır. Amerikalılar devletin aşırı genişlemesinden kaygı duyarlarken, Fransızlar dinsel bölünmelerin toplumsal bütünlüğü tehdit etmesinden kaygılıdır. Amerikalılar “Devletten özgür olmak” isterken, Fransızlar “devlet aracılığıyla özgür olmak” isterler.⁵

Fransız laikliği ile Amerikan sekülerizmi karşıtlığı kuran ve Türkiye’nin ilkinden kurtulup ikincisine yönelmesi gerektiğini savunan çözümleme şablonunun ikinci temel sorunu, ABD’deki din – devlet ayrımının anayasal düzeneğini oluşturan Duvar laiklik modelinin, Amerikan toplumundaki laikleşme derecesini belirlediğini varsaymak ve Amerikan laiklik düzeneğini yeterince aktarmamak ya da hatalı aktarmaktır.

Jakoben, tepeden inme, baskıcı, karışmacı, pozitivist Fransız laikliği – liberal laiklik

ABD *sekülerizmi* ile Fransız *laikliği* karşıtlığı kuran ve Türk laikliğini, toplumdaki laikleşme derecesinin nedeni saydıkları için olumsuz nitelikler taşıdığını ileri sürdükleri Fransız laikliği ile açıklayan çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Temel tezlere göre, Türkiye Cumhuriyetini kuranlar iki laiklik anlayışı, Amerikan sekülerizmi ile Fransız laikliği arasında *seçim* yapma olanağı bulmuşlar ve ne yazık ki Jakoben, tepeden inme, baskıcı, karışmacı Fransız laikliğini seçmişlerdir. Uzun süre işlenen bu tez, bir ideolojiye dönüşmüş ve iktidarı ile buluşunca Türk Diyanet laikliğini derinleştirerek kendi tanımladıkları Amerikan modeline yöneldikleri sanısıyla toplumsal laikleşmeyi zayıflatmanın düşünsel temelini oluşturmuştur.

Aşağıda aktaracağımız bilgilerin hemen hepsinin hatalı olduğu, yazı ilerledikçe görülecektir.

Neredeyse kalıplaşmış ve yalnızca yazarlarının dil becerileriyle farklılaşan bu görüşlere örnekler verelim. Bu teze göre Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranların demokratik ve liberal laiklik ile kısıtlayıcı, sorunlu, kaba pozitivist laiklik seçenekleri arasında ikincisinin seçmiştir. Amerikan liberal laikliği bizi rahatlatacaktır.

“Dünya’da onca demokratik ve liberal laiklik yaklaşımları var iken Türkiye bu uygulamaların en kısıtlayıcı ve sorunlu olanını, Fransız Laïcitesini kendisine model seçmiştir. Geline bu aşamada ülkemiz insanının bu kaba pozitivist laiklik anlayışı ile idare etmesi mümkün değildir. ... Özellikle Amerikan uygulamasında karşımıza çıkan liberal Din – Devlet ilişkileri örneğinde karşımıza çıkmakta olan modellere benzer modeller Türkiye’de de çok önemli rahatlamalara izin verecektir.”⁶

³ Peter Kivisto, **Religion and Immigration, Migrant Faiths in North America and Western Europe**, Polity, 2014, s.151

⁴ Ibid, s.152

⁵ Ibid, s.153

⁶ Mustafa Kemal Şan, “Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi”, **Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)**, Cilt/Volume: 7, Sayı/Number: 2, Yıl/Year: 2012, s.22

“İki seçenek vardı, Kemalistler Fransız modelini seçti” tezi basmakalıplaşmıştır. Bu tezleri ileri sürenlerin tarihi öznelere kendilerine sunulan seçenekler arasında özgür tercihlerden oluştuğunu sanmaları da neredeyse ortak özellikleridir.

“Kemalist liderliğe iki sekülerizm modeli sunuldu. Dinin siyasal alandan katı biçimde ayrıldığı ancak dinsel toplumların kamuya açık ibadet haklarına saygı gösteren, ABD’nin ... ‘pasif sekülerizm’ modeli ile Fransızların daha baskıcı ve saldırgan sekülerizm modeli olan laiklik. Fransız III. Cumhuriyeti döneminde Jakobenlerce kurulan laikliğin amacı din kurumunu devlet izlemesine ve denetimine alarak dinsel içerikleri ve öznelere sınırlamaktı. İslam’ın toplumsal yaşamdaki yerleşik konumunu akılda tutan Kemalistler Fransız modelini seçtiler. Ayrılık yerine baskıcı gözetim ...”⁷

Laiklik ile sekülerlik karşıtlığı kurulmakta, ilki kötülenmekte ve güzel niteliklerin taşıyıcısı olan ikincisine özlem dile getirilmektedir.

“Laiklik konusunda iki temel yaklaşımdan söz edebiliriz. Birinci model, Fransa’da gelişen laisizm modelidir. Laisizm, din karşıtı olup dinin toplumsal hayattan elimine edilmesini ve kontrol altında tutulmasını esas almaktadır. Sekülerizm kavramının daha uygun düştüğü Anglo-Amerikan modelinde ise laiklik, dinin devlet müdahalesine karşı korunmasını esas almakta, inanç çevresinde oluşan sosyal hayatı teşvik etmekte ve dinî grupları sivil toplumun doğal unsurları olarak görmektedir. Türk tipi laiklik modeli, Fransız laisizm modeline yakın olmasına rağmen, uygulama açısından onun gerisindedir. ... Laiklik, Amerika’da din ve devlet arasında bir ayırım duvarı yükseltme (separation walls) anlamına sahipken, Türkiye’de laikliğin bunun ötesinde bir anlamı vardır. Türkiye’de laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından daha fazla anlamlara gelmektedir. Başka bir ifade ile resmî anlamıyla laiklik, toplumdaki dinî görüşleri kontrol altında tutmak isteyen ve topluma çağdaş, akılcı, bilimsel, aydınlık ve ilerici gibi sıfatlarla nitelenen bir dünya görüşü empoze eden laisizm şeklinde ifade edebileceğimiz bir ideolojidir.”⁸

Laikleşme ile laiklik arasında ayırım yapılmadan bunlar karıştırılarak geliştirilen yorumlara tipik bir örnek:

“Anglo-Sakson dünyasında sekülerleşme toplumda, tabanda gerçekleşen, bilimsel gelişmelerin topluma yansması, endüstriyel kapitalizm ve kentleşme gibi ... sebeplere dayalı olarak gündelik yaşamın içinden gelen ‘kendiliğinden’ özelliği öne çıkan dönüşümleri ifade ederken ... Fransa’da ‘laïcité’, yani ‘laiklik’ kavramı kullanılmakta ve bu kavram, 1789 sonrası devrimsel dönüşümle tepeden inmece, Jakoben bir irade ve güç ile yapılan ve toplum mühendisliği uygulamasını da içeren siyasî ve hukukî, Anayasal temelde yapısal bir dönüşümü ifade eder. ... Cumhuriyet’in benimsediği Fransız laikliğinde, sadece ‘dinin devlet idaresinden uzaklaşması’ öngörülmemekte, ‘aynı zamanda dini çağrıştıran tüm sembollerin kamu alanından tamamen ortadan kaldırılması’ da yer almaktadır.”⁹

Bu baskalılaşmış sözlerin arasında, yazarların düşünce yapılarının izleri de görülmektedir. “Dini çağrıştıran tüm sembollerin kamu alanından tamamen ortadan kaldırılması” saptamasının Türkiye Cumhuriyetinin tarihiyle uyumsuz olduğunu herkes rahatlıkla söyleyebilir. Dikkat çekilmesi gereken nokta seçilen sözcüklerin aşırılığıdır. “Dini semboller” değil, “dini çağrıştıran” semboller; semboller de değil, “tüm semboller”; kamu alanından ortadan kaldırılması değil, “tamamen” ortadan kaldırılması.

Türkiye seküler değil, laiktir, laikliğin de Fransa’dan saldırgan (*assertive*) biçimini almıştır.

“Türkiye’deki modernleşme sekülerleşme hareketleri başlangıçtan beri büyük oranda Fransızlardan etkilenmiş ve Fransız laïcité’si Türk sekülerizmi için model olmuştur. ... *Laicism* din görevlileri sınıfının, hükümet etkinliği aracılığıyla din görevlisi olmayan ya da

⁷ Aviad Rubin , **Bounded Integration, The Religion–State Relationship and Democratic Performance in Turkey and Israel**, Sunny Press, New York, 2020, s.63

⁸ Bilal Sambur, “Türkiye’de Din Özgürlüğü, Laisizm ve Resmî İdeoloji”, **Liberal Düşünce**, Cilt 14, Sayı: 55, Yaz 2009, S.47

⁹ Erkan Çav, “Türkiye’de Din Ve Sekülerizm: Cahit Tanyol İle Şerif Mardin’in Yaklaşımlarının Karşılaştırmalı İncelemesi”, **Turkish Studies Comparative Religious Studies**, c.14, sy.1, 2019, s.31

dinsiz olan kişilerce denetimi anlamına gelir. Bu nedenle ... [kimi yazarlar -OK] Türkiye'nin seküler bir ülke olmadığını ileri sürerken [kimileri de] saldırgan laikçi bir ülke olduğunu ileri sürerler.”¹⁰

Cumhuriyetin laikliği Fransa'dan aldığı saptamasına genellikle Fransız geleneğine yönelik devletçi, Jakoben ve pozitivist saptamaları da eklenmektedir. Aktaracağımız yazar esinlenme, örnek alınma yerine “türeme” sözcüğünü seçmiştir. Bir sonraki alıntıda görüleceği üzere bunun nedeni Türk laikliğinin Fransız modelinden de ileri giderek devletin, dini denetimi altına almaya çalışmasıdır.

“Türkiye’deki sekülerizm Fransız III. Cumhuriyeti’nin (1871–1942) Jacobin –Devletçi ve pozitivist geleneğinden türemiştir ve bu nedenle Anglo-Saxon secularism anlayışından belirgin biçimde farklıdır. Jakoben kökenleriyle uyumlu biçimde seküler devlet dinin kamusal alandaki tüm görünümünü ortadan kaldırmayı ve dini katı devlet denetimine almayı amaçlar.”¹¹

Türk laikliğine olumsuz bir nitelik olarak aşırı din karşıtlığı ve Marksistlerden esinlenmiş olmak da eklenmektedir:

“Laiklik Türkiye’ye Fransa’dan gelmiştir; aşırı din karşıtı uygulaması ise Rusya’daki Marksist devrimciler örneğinden etkilenecek yapılmıştır.”¹²

Jakoben, devletçi, pozitivist ve laikçi Türk devleti Anglo-Sakson laikliğinden farklı olarak dinin kamu alanındaki tüm görünümünü kaldırmak istemiştir. Anglo-Sakson laikliği ise din dostudur. Fransız laikliği için “cumhuriyetçi yorum” nitelemesi de eklenmektedir.

“Batıda iki büyük sekülerizm versiyonu vardır: Anglo-Amerikan ve Fransız Cumhuriyetçi yorumlar. Amerikan versiyonu daha din dostudur ve devletin denetiminden kurtulmuş bir din özgürlüğü arayışındadır. Fransız modeli ise devletin rolünü ve siyasal alanının dinin etkisinden özgür kalmasını vurgular ... Dinsel kurumların ve dinsel ifadelerin, bir bütün olarak dinin devlet denetimi altında olduğu Türk örneği ise üçüncü bir model oluşturur.”¹³

Türk laikliği Fransız Jakoben geleneğinden esinlenmiş özgül bir sürümdür. Dini yeniden tanımlayarak bireysel vicdanlara ilişkin kişisel bir iş olarak görmüştür.

“Türkiye laikliğin ilk oluşumları Fransız düşüncesinden etkilenmiş olsa da ... Türk Laikliği, Fransız Jakoben geleneğinden esinlenmiş özgül bir versiyon olarak görülmüştür. Sekülerleşmeyi destekleyen bir siyasal bir öğretisi olarak dini bir kişisel vicdan sorunu ve kişisel bir konu olarak yeniden tanımlayarak dini özel alanla sınırlamayı hedeflemiştir.”¹⁴

Bu tez öncü sayılabilecek görüşün yalın bir özetidir. Bu öncü görüş “sekülerleşmenin Osmanlı’nın son dönemiyle başladığını, Batı ile mücadele edebilmek için askeri, bürokratik yapıya ilişkin reformlar ile yargı ve eğitim reformlarının seküler bir kuşak oluşturduğunu, Batıdan ve özellikle Fransızlardan etkilenen bu kuşağın 20. yüzyılın başında ilk olarak II. Meşrutiyet ve sonrasında Cumhuriyet ile siyasi gücü ele geçirdiğini ve Osmanlı’nın tamamlayamadığı sekülerleşmeyi tamamlamaya çalıştığını belirtmektedir. Mardin’e göre seküler siyasi elit kamusal yaşamı, yönetimi köklü bir sekülerleşmeye tabi tutmuş, inancı “özelleştirmeye”, dini salt vicdan konusu haline getirmeye çalışmıştır, ancak ideale ulaşamamıştır. 1950’den itibaren durum tersine dönmüştür.¹⁵ Benzer bir görüşe göre de Cumhuriyetin kurucu kadrolarının hedefi modern bir ulus devlet kurmaktır, İslam da bu hedefle uyumlu olmalıdır. Dinin günlük yaşamdaki etkisi toplumun geri kalmasının nedenlerinden biri olarak görülmüştür. Dinin kamusal yaşamdan uzak tutulması amaçlanmış, özel organizasyonlar baskılanarak Diyanet İşlerinin

¹⁰ Kenan Sevinc, Ralph W. Hood Jr., and Thomas Coleman, “Secularism in Turkey”, in **The Oxford Handbook of Secularism**, Edited by Phil Zuckerman and John R. Shook, Oxford University Press, 2017, s.156

¹¹ M. Hakan Yavuz, **Secularism and Muslim Democracy in Turkey**, Cambridge University Press, 2009, s.25-26

¹² A.- J. A. Mango, “Türkiye’de İslâm”, in **Türkiye’de İslâm ve Laiklik (derleme)**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.135

¹³ Yavuz, **Secularism and ...**, s.145 – 146

¹⁴ Umut Azak, **Islam And Secularism in Turkey**, Kemalism, Religion and the Nation State, I.B.Tauris, 2010, s.8

¹⁵ Şerif Mardin, “Religion in Modern Turkey”, **International Social Science Journal**, c. 29, sy 2, 1977, s.579

tekeline alınmıştır. Türk devriminin hedefi, İslam'ın bireyin vicdanına hasredilmesi, özellikle kamusal hayatta, yönetim işlerinde etkisiz kılınmasıdır.¹⁶

Türk, Fransız ve Amerikan laikliğine ilişkin karşılaştırmalarda en sık rastlanılan sorun örnek alındığı kabul edilen Fransa'da, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bulunmayışıdır. Fransız laikliğini model alan Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı nasıl açıklanmalıdır, sorusu genellikle "istisna" kavramıyla açıklanmaktadır. Bir yandan Fransız 1905 Ayrılık modelinden esinlenilmiş olduğunu söylemek, bir yandan da din kamu hizmetlerini, Diyanet İşleri Başkanlığını, taşra örgütünü ve vakfını görmenin yarattığı çelişki model olduğu düşünülen ülkeye yönelik araştırma yapma gereksinimi bile doğurmamaktadır. Yukarıda olduğu gibi "özgül bir versiyon" nitelmesi ya da aşağıdaki örnekte olduğu gibi "de (although)" bağlacı açıklama için yeterli görülmektedir.

"Türk sekülerizmi Fransız 'laïcité'sinden ya da devlet ile kilisenin ayrılığından esinlenmiş olsa da Türkiye'de din işleri devletçe düzenlenmektedir."¹⁷

Bir başka açıklama çalışmasına göre de Türkiye, Fransa'dan kuramsal olarak esinlenmiştir, Fransa'yı model almamıştır.

"Türk laikliğinin devlet ile kilisenin katı ayrılığına dayalı Fransız modelinden esinlendiği düşünülür. İdeolojik esinlenme kaynağı Fransa olsa bile Türk uygulaması, yüzyılı aşkın süredir dinsel kuruluşlara devlet yardımını kesmiş olan Fransa'dan çok farklıdır. Türk uygulamasının Fransız modeli ile çelişen en temel özelliği devletin dine desteğidir. Türk laikliği, din kuruluşu yasağı içeren Amerikan laikliğine de benzemez. ... Türkiye'nin kuramsal esini Fransız olsa da modeli kesinlikle Fransız değildir."¹⁸

Bu çelişkinin gerçek bir çelişki değil de, kavramsal olduğu, bilim insanlarının Batı merkezli ideal tipler kullanmasından kaynaklandığı da ileri sürülmektedir.

"Tarihdışı ve Batı tipi bir ayrılık modeli kullanılmış, Fransız örneği ölçü kabul edilmiş ve Türk örneği ise bir bozukluk olarak değerlendirilmiştir. ... Bu, kavramsal ikilikler kullanan modernist bir çizgidir. Ayrılık – denetim, ayrılık – birlik, ayrılık – dine yönelik kolluk denetimi ya da tam laiklik – yarım laiklik gibi karşıtlıklar idealize edilmiş tarihdışı Batı tipi ayrılık modelini ölçü alır. Bundan farklılaştığı görüldüğü zaman da farkın nedeni olarak toplumsal laikleşmenin eksik olması görülür ve bu eksiklik de İslam'a yüklenir."¹⁹

Türk laikliğinde "İdealize edilmiş tarihdışı Batı tipi ayrılık modeli" ölçü alınmamıştır. Fransız laikliğinin devlet – kilise ayrılığı aşamasına gelmeden önceki Konkordato dönemi örnek alınmıştır. Cumhuriyetin kuruluşunda toplumsal yaşamı laikleştirici reformlar içinse Fransız III. Cumhuriyeti reformları örnek alınmıştır.

Fransa ile aynı laiklik anlayışına sahip olsa da Türkiye demokratik olmayan bir laik devlettir.

Türk yazarlar, Fransız geleneğine rahatlıkla Jakoben, pozitivist, devletçi, otoriter nitelermelerini yükleyerek Türkiye'deki laikliğin de bu nitelikte olduğunu kendiliğinden kanıtlamış olurlarken, yabancı yazarlar Fransa'daki devlet – kilise ayrılığı sisteminin demokratik nitelikte olduğunu bildiklerinden hatalı da olsa bu modelden alındığı varsayılan Türk laikliğinin demokratik olmadığını kanıtlamak için ayrı bir çaba harcamak zorunda kalmaktadırlar.

"Pek çok akademisyen Türkiye'nin 1905 Fransız kilise ve devletin katı ayrılması modelini (laiklik) ve dolayısıyla demokratik laikliği izlediğini düşünüyor. Bu yaklaşım yalnızca

¹⁶ Sencer Ayata, "Patronage, Party and the State: The Politicisation of Islam in Turkey", **The Middle East Journal**, c.50, sy.1, 1996, s.40

¹⁷ Nilüfer Göle, "Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites", **Middle East Journal**, c. 51, sy.1, 1997, s.48

¹⁸ Emir Kaya, **Secularism And State Religion In Modern Turkey, Law, Policy-Making and the Diyanet**, I.B.Tauris & Co. Ltd, 2018, s.23, 181

¹⁹ Murat Akan, **The Politics of Secularism, Religion, Diversity, And Institutional Change, In France And Turkey**, Columbia University Press, New York, 2017, s. 36

ayrılıkçı - ayrılıkçı olmayan ikilemine odaklandığı ve modernist bir yaklaşımla ayrılıkçı olduğuna göre Türk laikliğini demokratik varsaydığı için hatalıdır. ... siyasi sistemleri azınlık ve çoğunluk dinlerini ne kadar ve nasıl kontrol ettiklerine göre sınıflandırabiliriz ve sınıflandırmalıyız.”²⁰

Fransa ile aynı laiklik anlayışına sahip olsa da Türkiye demokratik olmayan bir laik devlettir.

“Din özgürlüğü olmadan demokrasiye sahip olunamaz. ... Öte yandan laik olup da demokratik olmayan pek çok devlet vardır. Sovyet tipi rejimler, Kemalist Türkiye ya da devrim sonrası Meksika örnek gösterilebilir. Bu nedenle kilise ile devletin katı laik ayrımının demokrasi için ne yeterli ne de gerekli bir koşul olduğu sonucuna varılabilir.”²¹

Olumsuz nitelermelerle anlatılan Fransız ve daha kötüsü olan Türk laikliğinin karşısına din dostu ABD sekülerizmi konulmaktadır. ABD sekülerizmi yalnızca din dostu bir model değil, aynı zamanda din adamları dostu bir modeldir.

“Birleşik Devletler ve Fransa, devlet ile din arasında hukuksal ayrılık olan iki köklü demokrasidir. Bununla birlikte ayrılığın biçimleri, kökenleri ve sonuçları bakımından birbirinin karşıtıdır. Fransa’da Katolik Kilisesi devrim öncesi rejimin ayrılmaz yapısal parçasıydı ve III. Cumhuriyet’te de cumhuriyet karşıtı koalisyonun güçlü bir parçası olmayı sürdürdü. Fransa’da, 1905’te yaratılan *laïcité* ‘devletin dinden özgürlüğü’nün ruhban karşıtı bir biçimi olarak oluşturuldu. Tam tersine ABD Anayasasının ek 1. maddesi ‘dinin devletten özgürlüğü’nün ruhban dostu biçimi olarak kabul edildi.”²²

ABD ile Fransa arasında kurulan karşıtlığı özgün terimlerle anlatan yazarlar da bulunmaktadır. Buna göre ABD *passive (edilgen)* laiklik anlayışına Fransa ise *assertive (saldırgan)*, kitabın Türkçe çevirisindeki²³ sözcükle *dışlayıcı* laiklik anlayışına sahiptir. (Yazar “passive” sözcüğü ile karşıtlamak üzere “active” sözcüğünü seçmemiştir. *Assertive* sözcüğünü kullanmıştır. *Assertive*, dışlayıcı anlamını taşımaz. *Assert* sözcüğünün ilk anlamı “to state or declare positively and often forcefully or aggressively” ve “to compel or demand acceptance or recognition of (something, such as one’s authority)”dır. *Assertive* sözcüğünün ilk eşanlamı ise “aggressive”dir. Kitabın Türkçe çevirisinde zorlama içeren *assertive* sözcüğünün dışlayıcı olarak karşılanması, Türk laikliğinin *saldırgan* olarak nitelenmesinin yaratacağı tepki olabilir.

Edilgen (*passive*) – *saldırgan (assertive)* laiklik ayrımı, yaygın kabul görmekte ve kullanılmaktadır.

“Amerika Birleşik Devletleri’nde baskın ideoloji, devletin dinin kamusal görünürlüğüne izin vererek edilgen bir rol oynamasını gerektiren ‘edilgen laiklik’tir. Fransa ve Türkiye’deki egemen ideoloji ise dinin kamusal alandan dışlanması devletin saldırgan bir rol oynamasını gerektiren ‘saldırgan laiklik’tir. ... Türkiye, ABD’den farklı olarak Fransa *saldırgan* laikliği benimsedi ... geç Osmanlı ve cumhuriyetçi seçkinler *saldırgan* laikliği icat etmediler; Fransa’dan ithal ettiler ...”²⁴

Fransız ve Türk laikliğine bir nitelik daha atfedilmektedir: Toplumsal mühendislik projesi. Kamusal alan ve dinin kamusal alandan dışlanması, benzer tezlerin dile getirildiği yazılarda kalıplaşmış sözlerdendir.

“Saldırgan laiklik bu ülkelerde dini kamusal alandan dışlamak için bir toplumsal mühendislik projesine sahiptir ve bu din özgürlüğü ihlallerine yol açtı.”²⁵

²⁰ Alfred Stepan “The Multiple Secularisms of Modern Democratic and Non-Democratic Regimes”, in (Edited by Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer, Jonathan VanAntwerpen, **Rethinking Secularism**, Oxford University, 2011), s.160

²¹ José Casanova, “The Secular, Secularizations, Secularisms” in Edited by Craig Calhoun, Mark Juergensmeyer, Jonathan VanAntwerpen, **Rethinking Secularism**, Oxford University, 2011, s.101

²² Stepan, “The Multiple Secularisms ...”, s. 159

²³ Ahmet T. Kuru, **Pasif ve Dışlayıcı Laiklik, ABD, Fransa ve Türkiye**, (Çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011; Ahmet T. Kuru, **Secularism and State Policies toward Religion, The United States, France, and Turkey**, Cambridge University Press, 2009

²⁴ Kuru, **Secularism and State Policies ...**, s.204

²⁵ Ibid, s.246

Devletin laiklik düzeneği ve toplumun laikleşme derecesi ile hükümetlerin din konusundaki siyasaları karıştırılmaktadır. Dine yönelik olumsuzlanan bir siyasayı eleştirmek ve ondan kurtulmak için devletin laiklik düzeniğinin değiştirilmesi önerilmektedir.

“... Dine yönelik iki zıt politika eğilimi ... ABD politikaları genel olarak kamusal alanda dine karşı hoşgörölüyken Fransız ve Türk devletleri dini büyük ölçüde özel alanla sınırlamaya çalışıyor. Amerikan hukukunda ne federal hükümet ne de devletler dinsel simgeleri ya da belirli bir dinin simgelerini tekil olarak yasaklayamaz. Bununla birlikte Fransa ve Türkiye’de devlet, sağlık ya da güvenlik gibi gereksinimlerine dayanan genel bir düzenleme yapmadan dinsel giyimlerini diğer giyimlerden ayırarak öğrencileri devlet okullarından dışladı.”²⁶

***

“Saldırgan laiklik dinin kamu alanından dışlanması için devletin saldırgan bir rol üstlenmesini gerektirir. Türkiye ve Fransa’da bu ideoloji egemendir. Edilgen laiklik ise devletin dinin kamusal görünürlüğüne izin vererek edilgen kalmasını gerektirir. Birleşik Devletlerde egemen olan budur.”²⁷

Saldırgan laiklikten edilgen laikliğe geçiş olanağı da vardır. Siyasal aktörler sabırla gerçekleştirecekleri dönüşümlerle Türkiye’nin saldırgan laikliğini ABD’nin edilgen laikliği ile değiştirebilirler. Bu görüşün dinsel topluluk bağlarını bilmiyoruz, ancak “sabırla gerçekleştirilecek dönüşüm”, “uygun yapısal koşullar” ve “adanmış özne” önerileri genel siyasal İslamcılık programı içinde değerlendirilebileceği gibi siyasal hedefleri olan bir dinsel topluluğun programı olarak da değerlendirilebilir.

“Bir ülkedeki siyasal aktörler egemen ideoloji olarak saldırgan laikliği edilgen laiklik ile değiştirebilirler ya da tersi olabilir. Böylesi bir dönüşümü gerçekleştirmek zaman alır, uygun yapısal koşulları ve ayrıca adanmış özne (*committed agency*) gerektirir.”²⁸

“Kamusal alan”

Yazarlara göre laikliğin saldırgan/dışlayıcı/assertive olarak nitelenmesinin nedeni devletin dini kamusal alandan dışlamak için saldırgan işlev üstlenmesidir.

“Saldırgan laiklik dinin kamusal alandan dışlanması ve özel alana hapsedilmesi için saldırgan bir rol üstlenmesini gerektirir.”²⁹

Amerikan yazınında Türkçe’de “kamusal alan” olarak karşılanan *public sphere* kavramı yerine “ortalık yer” ya da “ortak alan” olarak Türkçeleştirilebilecek olan *public square* kavramı da kullanılmaktadır. Örneğin:

“Devlet – kilise ayrılığına kültürel olarak bağlılıklarına karşın çoğu Amerikalı, bireylerin dini inançlarını kamusal alana (*public square*) taşıma hakkına sahip olduğu düşüncesini de benimsiyor.”³⁰

Ortalık yer ya da ortak alan kavramları dinsel görünürlük ve özellikle de dinsel giyim tartışması için konunun bağlamını daha açık biçimde ortaya koymaktadır.

Kamu alanında dinsel simgelerin tam serbestliği tezi ABD için doğru değildir. Yazarlar ABD’ye ilişkin bilgileri aktarırken genellikle yalnızca başörtüsü örneğini akıllarında tutmakta ve daha önemlisi *kamusal alan* kavramının belirsizliğine dayanmaktadırlar. Benzer yazarların çalışmalarının kurucu kavramı olan ve çalışmalarından sayısız saptamanın temeli ve sorunun kaynağı olarak kullanılan kamusal alan

²⁶ Ibid, s.236

²⁷ Ahmet T. Kuru and Alfred Stepan, “Laïcité as an “Ideal Type” and a Continuum Comparing Turkey, France, and Senegal”, in **Democracy, Islam, and Secularism in Turkey**, (Ed. Ahmet T. Kuru, Alfred Stepan), Columbia University Press, New York, 2012, s.127

²⁸ Kuru, **Secularism and State Policies ...**, s.241

²⁹ Ibid, s.11

³⁰ Hertzke et. al, **Religion And Politics In America**, s.363

kavramı bu çalışmalarda genellikle tanımlanmamaktadır. Tanımlama yapılan bir çalışmada dipnotta temel üç kaynağa atıf yapılarak kamusal alan tanımı verilmektedir.

“‘Kamusal alan toplumun üyelerinin yazılı, dijital çeşitli araçlarla ya da yüzyüze biraraya geldiği, ortak yarara ilişkin konuları tartıştığı ve böylelikle bu konularda ortak akıl (common mind) oluşturdukları ortak alandır.’ Bkz Charles Taylor, 2004. *Modern Social Imaginaries*. Durham, NC: Duke University Press; Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*.”³¹

Dipnotta aktarılan bu tanım, kavramın genel kabul gören anlamını vermektedir. Bu anlam kabul edildiğinde ise, saldırgan laiklik konusundaki tez temelsiz kalmaktadır. “Kamusal alan toplumun üyelerinin yazılı, dijital çeşitli araçlarla ya da yüzyüze biraraya geldiği, ortak yarara ilişkin konuları tartıştığı ve böylelikle bu konularda ortak akıl (common mind) oluşturdukları ortak alandır.” Türkiye’de böyle bir ortak alanda dinsel giyimlere ilişkin sınırlama getirilmemiştir. Hükümetlerin bir siyasa olarak getirdiği dinsel inanca göre giyim sınırlamaları kamu hizmeti üretim yerlerinde kamu görevlerine ve kimi hizmet kullanıcılarına yöneliktir. Devlet başörtüsü konusunda tanımdaki gibi bir kamusal alana karışmadı. 25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun ile 3 Kanunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun’un getirdiği sınırlamalar ve düzenlemeler ise bireyleri, içinden çıkamayacakları dinsel ve soysal kökenli statülerin taşıyıcıları olan giyitlerden özgürleştirmiştir. Osmanlı toplumunda kişilerin dinlerine göre belli giyimleri taşımak zorunda olmaları ya da belli giysileri kullanamamaları; din adamlarının mezhepleri, tarikatları ve rütbelerine göre özel giysilerle toplumsal yaşama katılma ayrıcalıkları; kadınların toplumsal yaşama katılabilmesinin ancak belli bir giysi giyme zorunluluğuna bağlı olması gibi statü ve sınırlamalardan insanlar özgürleştirilmiştir.³² Yeni özgür durumda, kişilerin içinden çıkılmaz dinsel statüleri yeniden yaratmamak koşuluyla “toplumun üyelerinin yazılı, dijital çeşitli araçlarla ya da yüzyüze biraraya geldiği, ortak yarara ilişkin konuları tartıştığı ve böylelikle bu konularda ortak akıl (common mind) oluşturdukları ortak alanda” dinsel inançlarına göre giyinerek yer almalarından yasal engel yoktur.

ABD Laikliğini bilmezlenme

ABD’ye ilişkin aktarılan bilgiler eksik ya da hatalı ve otoriter, Jakoben, tepeden inmecici, baskıcı, karışmacı gördükleri Türk laikliğini eleştirmek ve toplumun laikleşme düzeyini geriletme amaçları doğrultusunda yorumladıkları için olsa gerek yanıltıcıdır. Örneğin, ABD laikliği *wall of separation* olarak anlatılır. Oysa Ayrılık Duvarı bir parti programı değil, anayasal yapının kendisidir. Örnekte *The wall of separation* sanki liberallerin savundukları bir siyasal programmış gibi aktarılıyor:

“Muhafazakarlar devletin dine uyumunu desteklerken, liberaller devlet ile dinsel kurumlar arasında ayrılık duvarını savunma eğilimindedir.”³³

³¹ Kuru, *Secularism and State Policies ...*, s.11/dpn.15

³² Müslümanlar arasında öncelikle dinle belirlenen toplumsal statülere göre giyim ayrımları olduğu gibi zimmiler için giyim kuralları özel bir işlev de taşıyordu. Gayrimüslimler cizye ödeyen zimmi statüsündeydi. Emevi Halifesi Ömer bin Abdülaziz devrinde (717-720) bunların statüsünü düzenleyen Zimmet Akdi kabul edilmişti. “Kuranda *ehlilik* veya Allah’ın geçmişte kitap gönderdikleri olarak anılan insanlar, başka bir deyişle Yahudiler ve Hristiyanlar, *ehlizimme* yani kendileriyle anlaşma yapılan gayrimüslimler veya kısaca *zimmiler* olarak da anılır oldular.” (Hugh Goddard, *Ortaçağdan Günümüze Hristiyan Müslüman İlişkileri Tarihi*, Çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, 2018, s.85) Halife Mutevekkil döneminde 850 yılında bunların statülerini düşüren, özel giyim kuralları da getiren yeni yasalar yürürlüğe konuldu. “Bu yasaların ifade ettiği anlayışın İslam dünyasında Hristiyan ve Yahudilerin ikinci sınıf yurttaşlar olarak görüleceklerine, saygınlık ve toplumsal konum açısından Müslümanların açıkça altında bulunacaklarına net şekilde açıklık kazandırmaya çalışan anlayış olduğu rahatlıkla söylenebilir.” (s.115) Taberi’nin Tarih’inden (915): “Mutevekkil, Hristiyanların ve genelde zimmilerin kafalarına bal rengi başlık (*taylasan*) giymelerini ve bellerine kemer (*zünnar*) takmalarını; ağaç üzengili ve arkasına iki top bağlanmış eyere binmelerini; kafasına sivri tepeli başlık (*kalansuva*) giyenlerin bu başlıklara iki düğme tutturmalarını ve bu başlıkların Müslümanlarca giyilenlerden farklı renkte olmasını; kölelerin giysilerine, biri önde göğse ve diğeri sırtta olmak üzere iki yama dikmelerini ve her biri dört parmak uzunluğundaki bu yamaların giysilerden farklı renkte ve ikisinin de bal rengi olmasını zorunlu tutan emirler verdi. Sarık (türban) takanların sarıkları bal rengi olmalıydı. Kadınlar, dışarı çıkacaklarsa ve ortalıkta görüneceklerse ancak bal rengi başörtüsü takarak görünebilirlerdi.” (s.114)

³³ Ibid, s.53

“Muhafazakarlar genellikle devlet okullarında örgütlü dua etkinliğini ve dinsel okulların devlet tarafından finanse edilmesini tercih ederken liberaller bu konularda devlet ile din arasında ayrılık duvarı isterler.”³⁴

Devlet ile din arasında Ayrılık Duvarı ABD laikliğinin anayasal rejiminin yaygın kullanılan adıdır, kendisidir. Yazar sanısının tersine Ayrılık Duvarı eğilim, tercih ve isteklere bağlı değildir. Partilerin iktidar olduklarında bu duvarı zayıflatma ya da güçlendirme yönünde uygulamalarda bulunmaları Yüksek Mahkemenin belirlediği anayasal sınırlar içinde olabilir.

Toplumsal laikleşme karşıtlığı, laiklik karşıtlığı olarak dile getirilmektedir.

ABD laikliğini eksik, hatalı ve yanıltıcı anlatan yazarlar, genellikle Fransız laiklik düzeneğini de bu biçimde aktarmaktadırlar. Fransız laikliğindeki iki temel aşamayı görmezden gelmeleri, laikleşme ve laikleştirici reformlar ile laiklik düzeneği arasında ayırım yapmamaları temel hatadır. Fransa’da III. Cumhuriyet’in ilk otuz beş yılında din kamu hizmetinin örgütlendiği Konkordato rejimi yürürlükte olmuş, ancak Cumhuriyetçiler, devletin temel kamu hizmetlerini, özellikle de kilisenin elinden alarak eğitimi laikleştirmiştir. 1905 Devlet – Kilise Ayrılığı Yasasına gelindiğinde pek çok kamu hizmeti ve hukuksal kurum laikleştirilmiştir.

Fransız laikliği karşıtlığı, Fransız toplumunun laikleşme düzeyinden ve Türk toplumunda Meşrutiyet döneminde ve Cumhuriyet kurulurken gerçekleştirilen laikleştirici reformlardan duyulan tedirginliğin başka biçimde dile getirilmesidir. Toplumsal laikleşme karşıtlığı, laiklik karşıtlığı olarak dile gelmektedir.

“Üçüncü Cumhuriyet’in ilk dönemleri (1875-1905) Fransa’nın laiklik tarihi için kritik dönemdir. Bu dönem özelde devlet yapısında, genel anlamda da Fransız kamusal yaşamında Katolikliğin hâkimiyetinin yerine dışlayıcı [assertive, saldırgan -OK] laik ideolojinin yer aldığı bir dönüşüme sahne olmuştur. Eğitim alanı ideolojik mücadele için belirleyici bir alan olduğundan, laikler bu dönemde kilise okullarına ve devlet okullarındaki kilise mensuplarına karşı son derece sert bir politika izlemişlerdir. Eğitimin laikleştirilmesi, dışlayıcı [assertive, saldırgan -OK] laikliğin egemenliğinin tesisi ve ardından da korunması için temel dayanak noktası olmuştur.”³⁵

Mustafa Kemal’in 1905’ten etkinlendiğini; Fransız laikliğini, sekülerliğin gerçek biçimi olarak gördüğünü ve onu harfi harfine uyguladığını ileri sürmektedirler. Yalnızca devlet ile camiiyi ayırmak yerine, dini devletin denetimi altına almayı ve özel bir işe indirmeyi hedeflemekle eleştirmektedirler.

“Laiklerin 1905'teki ... zaferinden derinden etkilenen birçok Jön Türk gibi Mustafa Kemal de Fransız laikliğini laikliğin gerçek biçimi olarak gördü ve Türkiye'de onu harfiyen uygulamaya ve hatta onu aşmaya çalıştı. Fransız laikliği gibi, Türk laikliği de sadece devlet ile camiiyi ayırmak yerine dini denetlemeyi ve onu özel yaşama indirgemeyi amaçlıyordu.”³⁶

“Türkiye’de seküler devlet düşüncesinin tarihsel ve entelektüel kökeni Fransız laïcité’sidir. Türkiye ve Fransa da benzer biçimde ayrılıkçı ve saldırgan laik devletler gibi görünse de dine karşı politikaları farklıdır. Fransa’da dinler, kamusal alanda Türkiye’de olduğundan daha fazla özgürlüğe sahiptir.”³⁷

Bu hatalı saptama bir kalıp olarak yinelenmektedir. Fransızların 1905 laikliği örnek alınmamıştır. 1905’in Ayrılık Laikliği harfi harfine izlenmemiştir. Devlet, tanınmış din ve din kamu hizmetleri

³⁴ Ibid, s.71

³⁵ Kuru, **Paşif ve Dışlayıcı Laiklik**, s.156

³⁶ M. Şükrü Hanoğlu, “The Historical Roots of Kemalism”, in **Democracy, Islam, and Secularism in Turkey**, (Ed. Ahmet t. Kuru, Alfred Stepan), Columbia University Press, New York, 2012, s.64

³⁷ Kuru/Stepan, “Laïcité as an ‘Ideal Type’ ...”, s.129

sistemiyle yurttaşların kamuya açık ibadetleri için hizmet sunmuş, dini özel yaşama hapsedmemiş, kamuya açık ibadethaneler ve din eğitimi veren okullar açmıştır.

Ülkede kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleştirici reformları ile oluşan laikleşme derecesi “dinin özel alana” indirilmesi olarak eleştirilmekte, devletin karışması ile dinsel kuralların toplumsal yaşamı düzenlemek için yeniden uygulanmasını ve yaşamın açıklanmasında dinsel yorumların kullanılmasını istemektedirler.

Tanınmış din ve inançları, din hizmetlerini çoğaltmak arayışı

Yazarların büyük bir bölümü dinsel giyimler konusundaki sınırlamalara karşı çıkıp bunların tarihsel meşruiyetini ortadan kaldırmak için yazmıştır. Türk laikliğinin, dini kamusal alandan dışladığı mutlaka vurgulanmaktadır. Bir bölümü ise devletin üstlendiği din kamu hizmetlerini yeterli bulmamakta, tanınmış din ve inançları çoğaltmak istemekte, laikliği Diyanet Laikliğinden ABD’de ve Fransa’da uygulanan Ayrılık Laikliğine doğru geliştirmek yerine, tanınmış dinler ya da başka anlatımla resmi dinler sistemini genişletmek istemektedir. Sünni İslam içindeki çeşitli yorumlar ve tarikatlar da bu genişletme arayışının içinde olmakla birlikte, genellikle sistemin ezileni ve tanınması gerekli bir inanç olarak Aleviler örnek gösterilmekte, onlardan destek alınmaya çalışılmaktadır.

“Türkiye’de devlet tüm dinsel topluluklara karşı yansız değil, çünkü günümüzde Alevilerce karşı çıkılsa da Sünni İslam örtük olarak devlet dini olmayı sürdürüyor.”³⁸

Kemalist laiklik sona erdi sevinci: “Post Kemalizm laikliği”

Siyasal İslamcılar, Cumhuriyetin laiklik anlayışını eleştirmek için liberal toplumbilimcilerin ve siyasetbilimcilerin görüşlerinden yararlanmışlar, üzerine çoğunlukla doktoralarını yaptıkları ABD’nin laiklik anlayışını diledikleri biçimde aktararak Türkiye için “yeni anlayış” önermişlerdir. Dileyen okur, bu yazarlara ilişkin internet taraması yaparak siyasal görüş ve dinsel topluluk bağlantılarına ilişkin ipuçları bulabilir.

Liberaller ve siyasal İslamcılar çok dert yandılar, yakındılar ve sonunda *Post-Kemalizm*’e eriştiler. Bu durumda, tarihsel hata düzeltilmekte ve ABD tipi laiklik mi gelmektedir? Çalışmada aktarılan metinler 2010 yılından ve henüz bunu saptamaktan uzak durumdadır. Türkiye’de laikliğin nitelik değiştirdiğini 2023 yılına gelindiğinde, ileride aktaracağımız gibi, Anayasa Mahkemesi Başkanı Mahkemenin Kuruluş Yıldönümü konuşmasında saptayacak.

Yazarlara göre artık Kemalist laiklik iktidarda değildir.

“Kemalist laiklik devletin dayattığı bir ideoloji ve egemen resmi söylem olarak kalsa da artık iktidardaki hükümetle özdeşleştirilemez(di).”³⁹

Otoriter Kemalist Laiklik sona ermiş, laiklik yeni formülasyon kazanmıştır.

“Sonunda, 2001’de muhafazakarlar, liberaller ve İslamcıları içeren Kemalist olmayan bir koalisyon tarafından kurulan ve desteklenen AKP önce olgunlaştı ve 2010’daki Anayasa Referandumunun ardından Kemalist Sonrası [Post-Kemalist] bir Türkiye oluşturdu. Türk siyasetindeki bu yeni hava, devletçiliği, otoriter laikliği ve Türk etnik milliyetçiliğini ve asker – sivil dengesini siyasetin merkezinden uzaklaştırdı. Yeniden yapılandırılan ‘toplumsal sözleşme’nin en önemli özelliklerinden biri laikliğin yeni formülasyonudur”.⁴⁰

Çok daha açık ve sert sözlü saptamalar da bulunmaktadır.

“Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan laik Türk Devleti öldü. Onun yerini açıkça çoğunluk olan Sünni-Hanefi inanca, dine dayanan bir devlet aldı. Gelecek ne olursa olsun

³⁸ Göle, “Secularism and Islamism in Turkey ...”, s. 49

³⁹ Azak, **Islam And Secularism in Turkey**, s.192

⁴⁰ Pınar Kandemir, **The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey**, Palgrave Macmillan, 2022, s.2

laik Kemalist devlet artık yeniden canlanmayacak. Türkiye 21. Yüzyılda laiklik karşıtı toplumsal ve siyasal bir dönüşüm geçirdi.”⁴¹

Türkiye’nin yeni toplumsal sözleşmesi, aşılın Kemalizm ve *laiklik* yerine *sekülerizmi* temel alacaktır.

“Türkiye ‘devlet-merkezli, tektipliğin ve itaatın zorunlu olduğu bir toplumdan çeşitliliğin hüküm sürdüğü ilişkisel bir topluma evrilmektedir. Türkiye’nin ortak yaşamın hem ortak değerlere ve hem de farklılıkların tanınmasına dayandığı yeni bir toplumsal sözleşmeye gereksinimi vardır. Kürtler ve Türkler, İslamcılar ve sekülerler bu yeni sözleşmeyi yaratmaya çalışmalıdır. Yeni toplumsal sözleşmenin temel öğeleri sekülerlik, hukukun üstünlüğü ve çok kültürlülük olmalıdır.”⁴²

“Laikliğin yerini sekülerlik aldı” gibi örtücü bir kavramlaştırma yerine açıkça toplumun dinselleştirildiği de söylenebilir.

“Başkan Erdoğan’ın yönetiminde AKP, Kemalist laikliğin yerine ‘İslamcılık, milliyetçilik ve popülizm’i koydu, yeni halkçı program ‘yeni-Osmanlıcılık, muhafazakarlık ve dindar nesiller yetiştirmek’ gibi İslamcı öğeler taşıyordu.”⁴³

Anayasa Mahkemesi’nin “özürlükçü laiklik” buluşu

Zaman, uygun yapısal koşullar ve adanmış özne birleşimi sağlanmış olmalı ki, Anayasa Mahkemesi kararlarında yeni bir laiklik tanımı yapmış ve Mahkeme Başkanı yeni laiklik anlayışını 2023 yılı Kuruluş Yıldönümü konuşmasında ilan etmiştir.

“Sayın Cumhurbaşkanım, ... bireysel başvurunun on yılı aşan uygulaması, Cumhuriyet’in niteliklerinin hak eksenli bir yaklaşımla yorumlanmasına çok önemli katkılar yapmıştır. Bu katkının en bariz örneğini laiklik ilkesinin yorumunda bulabiliriz. Anayasa Mahkemesi kararlarında bu ilkenin hâkim olduğu bir hukuk düzeninde dinî tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzının devletin müdahalesi dışında ancak koruması altında olduğu belirtilmektedir (AYM, E.2012/65, K.2012/128, 20/9/2012). Mahkememiz, hak eksenli laiklik yorumuyla bir yandan avukatın başörtülü olduğu için duruşma salonundan çıkartılmasını, diğeryandan da gayrimüslim bir azınlık cemaatinin dinî liderinin seçimine devlet tarafından müdahale edilmesini din özgürlüğünün ihlali olarak görmüştür (Bkz. Tuğba Arslan [GK]⁴⁴, B. No: 2014/256, 25/6/2014; Levon Berç Kuzukoğlu ve Ohannes Garbis Balmumciyan [GK], B. No: 2014/17354, 22/5/2019.)”⁴⁵

⁴¹ Sumantra Bose, **Secular States, Religious Politics, India, Turkey, and the Future of Secularism**, Cambridge University Press, 2018, s.321

⁴² M. Hakan Yavuz, **Islamic Political Identity in Turkey (Religion and Global Politics)**, Oxford Univesity Press, 2003, s.263-278

⁴³ İhsan Yılmaz, İsmail Albayrak, **Populist and Pro-Violence State Religion, The Diyanet’s Construction of Erdoğanist Islam in Turkey**, Palgrave Macmillan, 2022, s.24

⁴⁴ Bu kararın künyesinde yer alan “GK” Anayasa Mahkemesi Genel Kurulunun kısaltmasıdır. Anayasanın 149. maddesine göre “Anayasa Mahkemesi, iki bölüm ve Genel Kurul halinde çalışır. ... Siyasi partilere ilişkin dava ve başvurulara, iptal ve itiraz davaları ile Yüce Divan sıfatıyla yürütülecek yargılamalara Genel Kurulca bakılır, bireysel başvurular ise bölümlerce karara bağlanır.” Anayasa Mahkemesi, 2014 yılında İçtüzük değişikliği yaparak anayasaya aykırı biçimde bireysel başvuruların Genel Kurul’da karara bağlama yetkisi vermiştir kendi kendine. Bu olanak dinsel giyim ile yargılama etkinliğine katılması engellenen kişinin bireysel başvurusunda kullanılmıştır. Bireysel başvuruları Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu’nda karara bağlama yöntemi açıkça anayasaya aykırıdır. Bireysel başvurularda yetki anayasada kurala bağlanmış ilgili yasada da aynı kural yer almıştır, bu yetki kuralı içtüzük ile değiştirilemez. Anayasa Mahkemesi bireysel başvuruları yargılarken, Anayasa Mahkemesinin yasaların anayasaya uygunluğu denetiminde (norm denetiminde) verdiği kararlarla bağlıdır. Bireysel başvuru norm denetimi değil, tekil duruma ilişkin bir tür hakkaniyet yargılamasıdır. Bu nedenle bireysel başvuruları yargılama yetkisi genel kurula değil bölümlere verilmiştir. Dinsel giyim konusunda Anayasa Mahkemesi’nin norm denetimi kararları belirgindir. Özellikle yasalara ve anayasa değişikliklerine ilişkin iptal ve yorumlu ret kararları dinsel giyimin kamu hizmeti mekanlarında sınırlarını belirlemiştir. Bu kökleşmiş içtihat dinsel giyimi nedeniyle yargılama etkinliğine katılamayan avukatın başvurusunun Genel Kurul’da karara bağlanarak aşılmaya çalışılmıştır. Karar anayasaya aykırı yetki kullanan bir yargı yerince ve Anayasa Mahkemesi kararlarına aykırı biçimde alınmıştır. Siyasal gücü dışında hukuksal temeli zayıftır.

⁴⁵ Zühtü Arslan, “Anayasa Mahkemesi 61. Kuruluş Yıldönümü Açılış Konuşması”, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/baskan/konusmalar/anayasa-mahkemesinin-61-kurulus-yildonumunde-yaptigi-acis-konusmasi>

Siyasal programın temeli olan kadının dinsel giyim serbestliğinin Cumhurbaşkanı için önemini akılda tutmuş olsa gerek, Başkan konuşmasında yalnızca buna ilişkin bireysel başvurudan söz etmiş, ancak yeni laiklik anlayışı bireysel başvuru kararlarından önce de kullanılmıştır. Yasaların anayasaya uygunluk denetiminde de “katı laiklik anlayışı”ndan “laikliğin esnek” ya da “özgürlükçü” yorumuna geçiş kararın gerekçesinde yer almıştır. AYM *Kur'an-ı Kerim ve Hz.Peygamberimizin Hayatı* derslerinin ortaokul ve liselerde isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulmasını öngören yasayı anayasaya uygun bulmuştur.⁴⁶ Kararda kamu hizmetlerini dinselleştirmek ya da dinsel kamu hizmeti kurabilmek için kuramsal çaba harcanmıştır.

“Laikliğin tarihsel gelişimi incelendiğinde, din olgusuna yönelik yaklaşım farklılıklarına bağlı olarak, kavramın iki farklı yorumu ve uygulamasının bulunduğu görülmektedir. Bunlardan, katı laiklik anlayışına göre din, bireyin sadece vicdanında yer bulan, bunun dışına çıkarak toplumsal ve kamusal alana kesinlikle yansımaması gereken bir olgudur.

Laikliğin daha esnek ya da özgürlükçü yorumu ise dinin bireysel boyutunun yanında aynı zamanda toplumsal bir olgu olduğu tespitinden yola çıkmaktadır. Bu laiklik anlayışı, dini sadece bireyin iç dünyasına hapsedmemekte, onu bireysel ve kolektif kimliğin önemli bir unsuru olarak görmekte, toplumsal görünürlüğüne imkân tanımaktadır. Laik bir siyasal sistemde, dini konulardaki bireysel tercihler ve bunların şekillendirdiği yaşam tarzı devletin müdahalesi dışında ancak, koruması altındadır. ... demokratik ve laik devletin temel amaçlarından biri, toplumsal çeşitliliği koruyarak, bireylerin sahip oldukları inançlarıyla barış içinde bir arada yaşayabilecekleri siyasal düzenleri inşa etmektir.

Laik devlet, resmî bir dine sahip olmayan, din ve inançlar karşısında eşit mesafede duran, bireylerin dini inançlarını barış içerisinde serbestçe öğrenebilecekleri ve yaşayabilecekleri bir hukuki düzeni tesis eden, din ve vicdan hürriyetini güvence altına alan devlettir.

... laiklik, devlete negatif ve pozitif yükümlülükler yüklemektedir. Negatif yükümlülük, devletin bir dini ya da inancı resmî olarak benimsememesini ve bireylerin din ve vicdan hürriyetine zorunlu nedenler olmadıkça müdahale etmemesini gerektirmektedir. Pozitif yükümlülük ise devletin, din ve vicdan hürriyetinin önündeki engelleri kaldırması, kişilerin inandıkları gibi yaşayabileceği uygun bir ortamı ve bunun için gerekli imkânları sağlaması ödevini beraberinde getirmektedir.

Türkiye'de, 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile başlayan süreçte din eğitimi veren okulların devlet tarafından kurulması öngörülmüş ve bu alanda özel okulların açılması yasaklanmıştır. 5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 3.maddesi uyarınca, '*din eğitimi-öğretimi yapan kurumların aynı veya benzeri özel öğretim kurumları açılmaz.*' Dolayısıyla, devlet bir taraftan din eğitimi-öğretimi yapan kurumların açılması, diğer taraftan da okullardaki din eğitimi ve öğretimine ilişkin zorunlu ve seçmeli dersleri belirleme konusunda tekel konumundadır. Bireylerin devlet kurumları dışında din eğitim ve öğretimi alabilecekleri kurumsal alternatiflerinin bulunmadığı gerçeği, laikliğin devlete yüklediği pozitif yükümlülüğü daha anlaşılır ve önemli hale getirmektedir.

Buna göre, dava konusu kural, devletin din eğitimi konusunda üstlendiği pozitif yükümlülüğün bir gereğidir. Kuralla getirilen isteğe bağlı seçmeli derslerin, kişilerin kendi isteği ve küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebi kapsamında sağlanacak olan din eğitim ve öğretiminin gereği olduğu açıktır.

Öte yandan, kanun koyucunun '*H. Peygamberimizin Hayatı*' ismini tercih etmesi zorunlu olarak İslam dini ile devlet arasında bir aidiyet ilişkisinin kurulması sonucunu doğurmaz. Her şeyden önce, kuralla getirilen isteğe bağlı seçmeli bir derstir. Dersin muhatabı da bu dersi seçecek olan öğrencilerdir. Dolayısıyla, dersin isminin o dersi seçecekler dikkate alınarak belirlendiği anlaşılmaktadır.

⁴⁶ AM, E.2012/65, K.2012/128, k.t. 20.9.2012, RG, 18.04.2013-28622, s.11, 12

Anayasa'da ifadesini bulan laiklik ilkesi, bir yandan dinin devletin esaslarını belirlemesini engellemekte, diğer yandan da din eğitim ve öğretimi dâhil dini hizmetlerin devlet eliyle verilmesine imkân tanımaktadır.”

Türkiye'nin Diyanet Laikliği sistemini ve onun yarattığı olanakları kullanarak toplumun dinselleştirilmesinin “özgürlükçü laiklik” olarak nitelenmesi olanaksızdır. Diyanet Laikliği, tanınmış bir dinin kamu hizmetlerini örgütler; bunun inançsal olarak genişletilmesi ya da din kamu hizmetlerinin genişletilmesi, laikliğin özgürlükçü nitelik kazanması değil, yalın biçimde devletin din hizmetlerinin genişlemesi ve toplumun dinselleşmesidir.

Tüm bu çalışmalarda toplumsal ilişkilerde dinsellik arayışı, laikleşme düzeyini geriletme dileği, laiklik eleştirisiyle elde edilmeye çalışılmakta, ancak elde etmek istediklerini sağlayan araç da eleştirdikleri Türk Diyanet laikliği olmaktadır. Nitekim 2002'den sonraki siyasal iktidar toplumsal laikleşmeyi geriletmek için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sunduğu din kamu hizmetlerini güçlendirdiği gibi, yine Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla çok sayıda kamu hizmetini dinselleştirmiştir. Türkiye'nin kurtulmak istediği laiklik düzeneği toplumsal laikleşmeyi geriletmenin aracı olarak kullanılmaktadır.

Fransız laikliği karşısına konulan ABD sekülerizmi, din ile devlet ilişkilerinin bir düzeneği olarak liberallerin ve siyasal İslamcılarının ona yükledikleri özellikleri taşımamaktadır. ABD'de devlet hiçbir dini tanımamakta, hiçbir dine para aktarmamakta, hiçbir dinin oluşumunu ve yaşamını kolaylaştırıcı kararlar almamaktadır. ABD'de din ile devlet, Fransa'da olduğundan daha kalın ve yüksek bir duvarla ayrılmıştır. Bunun dışında Amerikan toplumundaki dinsellik düzeyi din – devlet ayrılığı sayesinde gelişmemiş, tersine aşırı dinselliğin ve yoğun dinsel çatışmaların birbirini dengelemesi ve dinden ayrılmış olan devletin düzeni sağlamasıyla gerçekleşmiştir. ABD'de, toplum devletin din hizmetleri ya da dine hizmetleriyle dinselleşmemiştir. Bu bağlamda aşağıda önce ABD toplumundaki dinin tarihsel ve güncel yeri ele alınacak, daha sonra da din – devlet ilişkisinin anayasal/hukuksal rejimi anlatılacaktır.

Din– devlet ilişkilerinin düzenleme biçimi olarak ayrılık laikliği ABD'nin buluşudur.

Devleti dinden ayrı olarak tanımlayan ve tüm farklı dinsel inançların seslerini duyurdukları bir kamu alanı (*public square*) yaratan ilk batılı ulus ABD olmuştur.⁴⁷ Devlet – kilise birliği Eski Dünya'ya özgü bir Ortaçağ kalıntısıdır, kendine özgü bir ulus olan Amerikan ulusu bunu geride bırakmıştır. Eski Dünya'nın resmi din anlayışını geride bırakabilmesi ve devlet – kilise ayrılığına geçebilmesi 1800'lerin ikinci yarısında olabilmıştır.⁴⁸

Kilise-devlet ayrımı ve din özgürlüğü Amerika Birleşik Devletleri'nin dünyaya en önemli katkılarından biridir. İmparator Konstantin'in 4. Yüzyılda Hristiyanlığı Roma'nın resmi dini yapmasından sonra, Avrupa devletlerinin resmi dini ve kilisesi olmuştur. Bu uygulama Avrupa'da o kadar yerleşiktir ki çoğu Avrupa ülkesi büyük ölçüde laik olsa da devletlerin dine desteği bugün de sürmektedir.⁴⁹

Hem ABD'de hem de Fransa'da Ayrılık Laikliği Geçerlidir.

ABD, Fransa ile birlikte batılı ülkeler arasında ayrılık laikliğini benimsemiş iki devlettir. ABD laikliğinde yalnızca kiliseye ya da dine resmi statü tanınması değil, genel olarak dinle ilgili herhangi bir yasa çıkartılması yasaklanmaktadır. Din ile devlet arasında ilişki kurulması yasaktır. Anayasanın Ek 1. maddesi ile getirilen din kuruluşuna ilişkin yasa çıkartılması yasağı Amerika'yı Fransa ile birlikte Batılı devletler arasında bütünüyle laik bir ülke yapmaktadır.⁵⁰

⁴⁷ John Corrigan, Winthrop S. Hudson, **Religion in America**, 9. B., Routledge, 2018, s.23

⁴⁸ Timothy Verhoeven, **Secularists, Religion and Government in Nineteenth-Century America**, Palgrave Macmillan, 2019, s.123

⁴⁹ Allen D. Hertzke, Laura R. Olson, Kevin R. den Dulk, Robert Booth Fowler, **Religion And Politics In America, Faith, Culture, and Strategic Choices**, 6.B, Routledge, 2019, s.26

⁵⁰ Christian Joppke, **The Secular State Under Siege, Religion and Politics in Europe and America**, Christian, Polity, 2015, s. 93

Amerikan laikliğı, Fransız laikliğinden daha serttir. ABD’deki devlet ayrılık rejimi çoğunluk dini ile azınlık dinleri arasında herhangi bir ayrım yapmadığından rejimi Fransız ayrılık rejiminden daha sert ve keskin biçimde işlemiştir.⁵¹

Türkiye’de yaygın olarak kabul edilenin tersine Fransız laikliğı ile ABD laikliğinin birbirinden farklı olduğu bilgisi yanlıştır. Siyasal İslamcıların, dinci muhafazakarların ve sağ/sol liberallerin sanısının tersine, dinin ABD’de Fransa’ya göre toplumsal ilişkilerde daha belirgin olmasının nedeni devlet – din ilişkilerinin düzenleme biçimi değil, toplumsal ilişkilerin laikleşme düzeyinin Fransız toplumuna göre daha geri olmasıdır.

ABD’de devlet – din ilişkileri, Anayasanın (1787) ilk metninde yalnızca kamu görevi için dinsel sınama yapılamayacağı (m.6) kuralıyla düzenlenmiş, iki yıl sonra 1789’da kabul edilen ve 1791’de tüm devletlerin onaylamasıyla yürürlüğe giren Haklar Bildirgesi olarak da anılan Ek 1. maddede ise özel olarak kurala bağlanmıştır.

Anayasanın 6. maddesi ile Ek 1. maddesinin önce İngilizcesini aktarıp değişik Türkçe çevirilerini vereceğiz.

Anayasanın 6. Maddesi:

“The Senators and Representatives before mentioned, and the members of the several state legislatures, and all executive and judicial officers, both of the United States and of the several states, shall be bound by oath or affirmation, to support this Constitution; but **no religious test** shall ever be required as a qualification to any office or public trust under the United States.”

- “Daha önce sözü edilen Senato ve Temsilciler Meclisi üyeleri ve eyaletlerin yasama meclisleri üyeleri ve hem Birleşik Devletler hem de eyaletlerin yürütme ve yargı organları yetkilileri, bu Anayasa’ya sadık kalacakları hususunda yemin edecek veya söz vereceklerdir; ancak Birleşik Devletler’de herhangi bir görev veya kamu hizmeti için liyakat unsuru olarak bir **din sınavı** gerekmecektir.”⁵²
- “Birleşik Devletlere ait bir vazifeye veya âmmeye hizmetine ehliyet şartı olarak **dine müteallik bir beyan** (religion test) asla talep olunamaz.”⁵³
- “Birleşik Devletlerin otoritesine tabi bir görev ya da kamu hizmetine yeterlik şartı olarak **dine ilgili bir beyan** asla istenemez.”⁵⁴

Anayasanın Ek 1. maddesi:

“Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof”

- “Kongre, bir **din kuran** ya da bir **dinin gereklerinin serbestçe yerine getirilmesini** yasaklayan ... hiçbir kanun yapamaz.”⁵⁵
- “Kongre, **dini bir kuruma ilişkin** veya **serbest ibadeti** yasaklayan ... herhangi bir yasa yapmayacaktır.”⁵⁶

⁵¹ ibid.

⁵² “Amerika Hakkında, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Açıklamalı”, A.B.D. Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Bilgi Programları Bürosu, 2004, <https://tr.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/91/abd-anayasasi.pdf>

⁵³ “Amerika Birleşik Devletleri Anayasa Metinleri”, Çev. Muvaffak Akbay, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 7., S. 1., s. 446 – 493

⁵⁴ Server Tanilli, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1976, s.441

⁵⁵ ibid, s.441

⁵⁶ “Amerika Hakkında, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası, Açıklamalı”

- “Kongre, bir dini tesis eden veya serbestçe bir dinin ibadetini meneden ... hiç bir kanun yapamaz.”⁵⁷
- “Kongre, bir dinin kuruluşuyla ilgili ya da dinin serbestçe uygulanmasını yasaklayan ... hiçbir yasa çıkaramaz” (-OK)

Ek 1. madde, din devlet ilişkisinin iki yönünü düzenler:

1. Devlet din kurulmasıyla ilgilenemez.
2. Devlet dinlerin serbestçe uygulanmasını yasaklayamaz.

Ek 1. maddenin din – devlet ilişkisine ilişkin koyduğu kuralların ilki, *kuruluş kuralı* (*The Establishment Clause*) ve ikincisi *serbest uygulama kuralı* (*The Free Exercise Clause*) olarak anılır.

İki ilke, Anayasanın 6. maddesi ile birlikte, din – devlet ilişkisinin düzenleme biçimini oluşturur ve *Kilise ve Devleti Ayıran Duvar* (*Wall of separation between church and state*) olarak adlandırılır. *Kilise ve Devleti Ayıran Duvar* kavramı Anayasada yer almaz, ilk kez Thomas Jefferson tarafından kullanılmış, ABD Yüksek Mahkemesi (*The Supreme Court of the United States*) kararlarının gerekçesinde bu kavrama yer verilmiştir. Devlet ile din arasındaki duvarı 6. madde ile birlikte Anayasanın Ek 1. maddesi örmüştür.

Ek 1. maddenin din – devlet ayrımını düzenleyen kuralları devletler için 150 yıl boyunca bağlayıcı olmamıştır.

Amerika Birleşik Devletlerini, devletler kurmuştur. Kıtaya Avrupadan gelenlerin oluşturdukları yerleşimler ve Eski Kıtanın kolonileri devletlere dönüşmüştür. Yeni oluşan devletlerin nasıl biraraya geleceğine ilişkin konfederasyon mu, federasyon mu tartışmaları, gücün merkezileşmesini ve zorbalığı önlemek için güçler ayrılığına dayanan ve ancak anayasada listelenmiş yetkileri kullanabilecek federal bir *hükümet* oluşturulması ile son bulmuştur. Anayasaya göre “Anayasada federal hükümete devredilmemiş ve devletlere yasaklanmamış yetkiler devletlere ya da halka aittir (Ek m.10).” Federal yönetimin devletlerde yaşayan bireylerin özgürlüklerine karışamaması sağlanmaya çalışılmıştır.

Anayasanın Ek 1. maddesi açıkça “Kongre”yi hedef aldığından din – devlet ilişkisini düzenleyen kuralları 1947 yılına kadar yalnızca federal yönetimi bağlamıştır. Yaklaşık 150 yıl, federasyonu oluşturan her devlet, din – devlet ilişkisini kendi belirlemiştir. Devletlerin de bu kurallarla bağlı olmaya başlaması Yüksek Mahkemenin Anayasanın Ek 14. maddesini yorumlayarak Haklar Bildirgesi olarak da nitelendirilen ilk on ek maddenin federal yönetim için olduğu kadar devletler için de bağlayıcı olduğuna karar vermesiyle gerçekleşmiştir.

Devlet ile federal yönetim ilişkisinin yarattığı esneklik

Amerika Birleşik Devletleri incelenirken federal özellik akılda tutulmalıdır. Kendi anayasaları ve hukuk sistemleri olan devletler, farklı tarihsel toplumsal özelliklere sahiptir. Ülkede tekbiçim hukuksal yapı ve uygulama bulunmamakta, kural değişikliklerinin ve Yüksek Mahkeme kararlarının etkisi genelleştirilememekte, bunun sonucunda toplumsal çatışmalarda elde edilen kazanımlar sabitlenememekte ve bu nedenle de sürekli, kesintisiz bir hukuksal kavga yaşanmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri, devletlerden oluşan bir federal yönetimdir. Türkçe yazında ABD incelenirken federal devlet ile federe devletler ayrımı kullanılsa da, orijinal kaynaklarda buna pek rastlanılmaz. *State* (devlet), Amerika Birleşik Devletlerini anlatmaz, birliği oluşturan 50 devletin her biri için kullanılır. Devletlerin üstünde ise *federal government* vardır. Oluşturulan, bir devlet olmaktan çok devletlerin birleşik yönetimidir.

⁵⁷ “Amerika Birleşik Devletleri Anayasa Metinleri”, Çev. Muvaffak Akbay

Din – devlet ilişkisinin anayasal kuralları yalnızca federal yönetim için değil, ABD’yi oluşturan devletler için bağlayıcı olduktan sonra da devletlerde bu kurallara aykırı yasalar, yönetsel kural ve uygulamalar sürdürülebilmektedir. Anayasanın din – devlet ilişkisi kurallarının Yüksek Mahkeme kararlarıyla da belirginleşen içeriğiyle tüm ülkede aynı anda ve tek biçimli uygulanabilmesi federatif yapı nedeniyle olanaksızdır.

ABD anayasal ve siyasal sisteminin özgünlüğü ve Kıta Avrupasından belirgin biçimde farklılaşan hukuk ve siyasal kurumlara ilişkin terimleri nedeniyle incelemesi güçlük gösterir. Öte yandan inceleme konumuzu oluşturan din – devlet ilişkileri hakkındaki özellikle hukuksal çalışmalar kolay kavranabilir, sistemli bilgiler içermektedir.

Din – devlet ilişkilerinin ABD’deki rejimi Türkiye açısından özel önem taşımaktadır.

Türkiye’nin laikleşme ve laiklik çabalarını benimsemeyen ya da olumlu görmeyen Türk yazarlar ABD’nin din – devlet ilişkilerinde geliştirdiği sert ayrılık rejimini görmezden gelerek Amerikan toplumundaki laikleşme düzeyinin Fransız toplumuna göre düşüklüğünün ve dinin etkisinin daha fazla olmasının yarattığı çekicilikle ABD – Fransa karşıtlığını kurmakta; ilkinin övmekte, ikincisini yermekte; Türk toplumunun devlet eliyle dinselleştirilmesi, devlet eliyle dinin toplumda görünür kılınması için ABD’yi bir model olarak sunmaktadır. Türk laikliği ile Fransa – ABD karşıtlaması yapılarak savaşılmaktadır. Bu yazarların Fransa’ya ilişkin aktardıkları da ABD’ye ilişkin aktardıkları da eksik, bilerek eksik bırakılmış ve hatalıdır.

SONUÇ

Amerika Birleşik Devletleri’nin tarihinde hiçbir zaman resmi din ve resmi kilise olmamıştır. Sömürgeci Avrupa imparatorluklarının kurduğu ya kurulmasına izin verdiği koloni yönetimlerinin ve daha sonra devletlerin resmi kilise uygulaması Amerika Birleşik Devletleri kurulurken benimsenmemiştir. Toplum çok sayıda dinsel inancın örgütlendiği dindar bir toplumdur, ancak devlet, din ile arasına bir duvar çekmiştir. Din – devlet ayrılığının anayasal düzeneğini oluşturmuş ve Fransız Devrimi’nin Kilise – Devlet ayrılığına da örnek olmuştur. ABD laikliği, Fransız laikliği ile birlikte Ayrılık Laikliğidir. Din – devlet ayrılığı Fransız laikliğinden daha katıdır, din – devlet arasındaki Ayrılık Duvarı daha aşılmazdır. Amerikan toplumunun dindarlık derecesinin Fransız toplumuna göre yükseliği ya da laikleşme derecesinin düşüklüğü ABD laiklik düzeneğinin Fransızlardan ayrı bir yapıda olduğu sanısını uyandırmamalıdır. Türkiye’nin Fransız laikliğinden uzaklaşarak Amerikan laikliğine yönelmesi gerektiğini savunmak, dindar bir toplum yaratmak arzusunu “Amerikan sekülerizmi isteği” biçiminde sunmak değilse, ABD Anayasanın 6. maddesini, Ek 1. Maddesinde yer alan ilkeleri ve bu ilkelere ilişkin ABD Yüksek Mahkemesi kararlarını öğrendikten sonra olanaksızdır.

23.10.2025

ONUR KARAHANOĞULLARI